

Jazyková změna jako výsledek užívání jazyka

Poslední dvě desetiletí představují pro diachronní lingvistiku období aktivního badatelského zájmu a relativně prominentního postavení v lingvistickém výzkumu. Vděčíme za to souhrně několika faktorů ve vývoji, který bychom mohli považovat za jistou proměnu výzkumného paradigmatu, nebo aspoň hmatatelný posun jednak v typu otázek, které současnou lingvistiku rámuje, a jednak v metodách, které nabízejí pevnější empirický základ pro lingvistickou analýzu obecně.

Primární motivaci pro soustředěnější zájem o diachronní otázky je třeba hledat už v teoretickém zázemí, které poskytuje kognitivní lingvistika. Klademe-li si otázky po vztahu mezi jazykem, fungováním lidské mysli, naší kognitivní výbavou a sociálním ukotvením komunikační praxe, pak se dříve či později musíme smysluplně vypořádat s pozorováním, že základní vlastností jazyka je jeho permanentní proměnlivost. Je nakonec jedno, jestli se tu proměnlivost snažíme uchopit na základě synchronní variabilnosti, nebo rovnou v kontextu doložených jazykových změn; v obojím případě se ukazuje (např. Geeraerts, 1992, 1997; Luraghi, 2003; Traugott & Trousdale, 2013; Fried, 2009, 2015), že zkoumání variability a změny má velký potenciál pro lepší porozumění právě i onomu vztahu mezi jazykovým územ a mentálními reprezentacemi jazykového systému, a to na základě pozorování, která vycházejí z doložitelných změn v jeho fungování.

Když se krátce ohlédneme do historie diachronní analýzy, je dobré si připomenout, že středem zájmu historické lingvistiky jako svébytné disciplíny bylo od počátku především objevování a usouvztažňování vypořádaných jazykových změn tak, aby se dala prokázat jejich bezvýjimečnost. Jak v přehledu shrnuje např. Hickey (2010), tento primární cíl je charakteristický zejména pro neogramatickou školu a následně strukturalistický výzkum a v diachronní lingvistice obecně se tento přístup, soustředěný na katalogizaci jednotlivých změn, na dlouho etabloval jako primární zdroj poznání o starších fázích vývoje daného jazyka nebo jazykové rodiny. Avšak s posunem v teoretickém uvažování v synchronním výzkumu se v posledních dekáдах začala postupně i v diachronním zkoumání prosazovat snaha o formulování obecnějších závěrů, které je možno vyvodit z konkrétních doložených změn. Tato snaha o zevšeobecnění pak přirozeně vede i k možnosti identifikovat a vysvětlit opakující se vzorce jazykové variability a principů, na nichž je dynamická povaha

jazyka založena. Středem pozornosti se pak nutně stává velmi široké spektrum jevů, pro něž máme hledat vysvětlení, včetně těch nejabstraktnějších otázek: vznik nových jazykových jednotek či gramatických vzorců a struktur, jejich zánik a všechna stadia vývoje mezi těmito dvěma póly a jejich vrstvení. Je pak celkem zřejmé, že diachronní materiál nejen může přispět k řešení obecných teoretických otázek (což se až donedávna vůbec nebralo v potaz), ale jeho analýzu zase zpětně obohacuje aplikace vhodného teoreticko-metodologického aparátu, který může poskytnout pevnější (a kognitivně přesvědčivý) rámec pro vysvětlení jednotlivých (typů) změn.

Je ovšem třeba zdůraznit, že nejsilnější impulzy k využití teoretického aparátu kognitivních přístupů pro analýzu a popis diachronních změn vyšly právě od diachronních lingvistů, konkrétně zejména na základě obnoveného zájmu o koncept gramatikalizace (např. Traugott, 1982, 1996; Hopper, 1991; Heine et al., 1991; Fischer et al., 2000; Traugott & Dasher, 2002; Bisang et al., 2004; Van linden et al., 2010) a souvisejícího zpochybnění striktní dichotomie mezi diachronií a synchronií (srov. např. Nevalainen et al., 2006; Croft, 2006), na níž jsou založeny strukturalistické a generativní přístupy. Podstatou tohoto pohledu je přesvědčení, že změny v gramatickém uspořádání daného jazyka probíhají na úrovni nejprve nepozorovatelných variací v jednotlivých rysech a teprve jejich souhra může postupem času vést k jasně definovatelné změně (např. Timberlake, 1977; Andersen, 1987, 2001; Harris, 2003; Fried, 2015). Takový přístup předpokládá, že v popisu diachronní změny musíme vzít v úvahu i kognitivní a komunikační procesy, na nichž je jazykové chování uživatelů jazyka založeno a které pomohou vysvětlit motivaci celého vývoje. Tím se ovšem zároveň sblíží diachronní perspektiva se zkoumáním variabilnosti v synchronním (mluveném) diskurzu. Ve výsledku jde tedy o integraci a systematické propojování výzkumu diachronního, synchronního i typologického, včetně pozornosti věnované kognitivním mechanismům, na nichž je založena produkce a percepce v konkrétních autentických projevech; je potěšitelné, že všechny tyto perspektivy se odrážejí i v tematické skladbě předkládaného čísla.

V neposlední řadě je ale velmi důležitou součástí nově směřovaného a empiricky dobře podloženého diachronního výzkumu i podstatně lepší přístup k relevantnímu jazykovému materiálu skrze elektronické korpusy a databáze. Vzrůstající zájem o diachronní data jakožto legitimní zdroj poznání o jazyce obecně (a zejména v přímé opozici k akvizičním teoriím jazykové změny) se projevil už ve výkladech o výzkumné hodnotě historických textů (např. Herring et al., 2000; Traugott & Dasher, 2002), které navzdory své neúplnosti a různým jiným omezením pořád disponují nepopíratelnou vypovídací hodnotou, a práce s nimi klade do popředí důraz na textovou (a diskurzvní) dimenzi a socio-pragmatické aspekty jazykové změny. Nyní však máme k ruce i stále bohatší elektronické korpusy a sofistikovanější korpusové nástroje, které do lingvistického výzkumu přinášejí i možnost — jakkoli zatím relativně omezenou — kvantitativního zpracování diachronního materiálu.

Je známo, že v české lingvistice (a slavistické obecně) si aktivní zájem o diachronní aspekty jazykového zkoumání dlouhodobě udržuje výrazné postavení. S příchodem kognitivně orientovaných teoretických přístupů a s novými empirickými nástroji se přitom její funkčně založené analýzy mohou snadno obohacovat právě i o novou teoreticko-metodologickou perspektivu a předkládané vydání i toto propojení dobře

ilustruje. Celkově se dá říct, že všechny příspěvky spojuje zájem o úlohu kontextu ve vzniku jazykových změn a o identifikaci konkrétních kontextových faktorů, které určité změny motivují či umožňují — zcela v intencích teorie gramatikalizace či konstrukcionalizace. Samotný pojem kontextu lze ovšem chápat dvojím způsobem: šířeji tak, že se sleduje užívání daného výrazu nebo vzorce v textu, nebo úžeji v tom smyslu, že se v korpusu hledají slovní kolokace a měří se jejich relativní pevnost či pravděpodobnost. Zejména s tímto druhým přístupem (ale nikoli výlučně pouze s ním) je spojen i zřetelný zájem o využití kvantitativních metod — ať už (i) pro „prozkoumávání terénu“ v práci s diachronním materiálem, nebo (ii) z hlediska vyhodnocování efektivity a využitelnosti různých kvantitativních metod a nástrojů, které nabízí korpusová lingvistika, či (iii) při hledání a testování lingvistických — formálních, sémantických, textových — i chronologických kritérií, jež je třeba brát v potaz při empiricky podloženém diachronním výzkumu.

Vzhledem k řečenému není tedy překvapením, že předkládané příspěvky mají často exploratorní charakter: ohledávají zcela nové teritorium a testují nové, v analýze diachronního materiálu zatím nepříliš vyzkoušené nástroje. Výsledkem je pak nejen nový pohled na známá data, ale také pečlivé zaznamenávání různých praktických, metodologických i teoretických úskalí spojených s charakterem diachronních korpusů a diachronního jazykového materiálu obecně. Je patrné, že metody účinně použitelné na synchronním materiálu zatím narážejí (a možná budou vždycky narážet) na určité bariéry, které nedokonale a neúplně doložené jazyky nutně představují. To však neznamená, že bychom se takového výzkumu měli vzdát — naopak. Za předpokladu, že jsme si vědomi těchto hranic a z nich plynoucí nutnosti velmi obezřetné interpretace, můžeme diachronní výzkum stále obohacovat o cennou empirickou oporu a do nějaké míry umožnit i replikovatelný způsob ověřování tradičně přijímaných tezí o různých diachronních jevech, jakož i o jazykových změnách v průběhu času.

Shromážděné příspěvky lze rozdělit zhruba do tří obecnějších typů studií podle jejich zacílenosti a využití metody: studie zaměřené čistě kvantitativně na vytěžování existujících korpusů (Štichauer, Tichý, Křivan a Láznička, Synková et al.), studie založené primárně na systematickém kvalitativním rozboru, ale s využitím vlastní databáze a frekvenčních měření (Pergler na základě vlastní excerptce širokého spektra staročeských textů, Zíková z mluveného materiálu získaného experimentálně) a nakonec jeden příspěvek primárně zaměřený teoreticky (Beneš).

Ve studii **Pavla Štichauera** je v centru pozornosti otázka produktivity v diachronní perspektivě, napříč čtyřmi stoletími. Jazyková produktivita se v poslední době obecně těší zájmu lingvistů; to ovšem neznamená, že je tento pojem jednoznačně definován nebo že vůbec panuje shoda, co si pod ním máme představit. Autor příspěvku pracuje s Baayenovým pojetím produktivity, což samozřejmě dává smysl v kvantitativní analýze, jejímž cílem je kromě jiného nastolit i otázku využití specifických teoretických modelů v korpusově založeném výzkumu. Konkrétním předmětem jazykového zájmu je zde vývoj produktivity dvou konkurenčních slovtvorných sufixů v itaštině (*-mento/-zione*) a předložená analýza potvrzuje některé závěry tradiční kvalitativní analýzy. Nicméně vedle toho je cennou součástí studie i pečlivá příprava vzorku, jakož i autorovo hodnocení zvolené metody pro práci s diachron-

ním materiálem a její vhodnosti pro statistickou analýzu, která bude mít adekvátní výpovědní hodnotu.

Příspěvek **Ondřeje Tichého** nabízí první exploratorní sondu zaměřenou na ortografickou variabilitu starých textů. Na vzorku variantních tvarů dvou konkrétních gramatických jednotek zkoumá vývojovou linku postupné standardizace v angličtině s cílem identifikovat obtíže inherentně spojené s automatickým statistickým zpracováním historických textů. Využívá při tom metodu založenou na měření pravděpodobnosti výskytu konkrétních tvarů, s využitím sofistikovanějšího pohledu než jen podle rozložení doložených forem a typů, ale na základě vypočítávání a poměřování entropií pro každou zkoumanou formu — tj. vypočítávání pravděpodobnosti výskytu s odkazem na míru založenou na vážené entropii. Podobně jako v předchozím příspěvku je i zde třeba ocenit, že autor nabízí promyšlené hodnocení výhod i nevýhod zvoleného přístupu.

V exploratorní studii **Jana Křivana** a **Michala Lázníčky** jde o uplatnění určitých synchronních hledisek a obecných vlastností posesivních modifikátorů na staročeském materiálu. Autoři ověřují hypotézu založenou na širokém typologickém zobecnění o slovosledu posesivních adjektiv vzhledem k jejich řídicímu substantivu a zároveň tím testují využitelnost specifické kvantitativní metody pro sledování průběhu dlouhodobé diachronní změny: jde o metodu klasifikačních stromů a náhodných lesů, která je vhodná zejména při práci s velkým objemem dat. Výsledkem analýzy pečlivě připraveného materiálového vzorku a promyšleně sestaveného souboru možných faktorů v pozorovaných slovosledných variantách je identifikace několika primárních prediktorů, které mohou — ve vzájemné interakci — přispívat k doloženým slovosledným změnám.

Prakticky zaměřený příspěvek **Pavliny Synkové**, **Borise Lehečky** a **Ondřeje Svobody** nabízí formální popis staročeské morfologie substantiv, na němž je postavena tvorba aplikací a nástrojů přenositelných i na další morfologické kategorie a směřujících k lemmatizaci a značkování staročeských textů dostupných ve staročeské textové bance. Příspěvek ukazuje, co všechno je třeba vzít v úvahu při normalizaci dat pro smysluplné statistické zpracování, a je příkladem mravenčí práce nutné při formálním zpracovávání starého jazyka, kde se kromě variabilnosti jazykové musí počítat i s variantní ortografií (viz i příspěvek O. Tichého), přičemž vztah mezi zápisem a jeho morfologickou hodnotou není v historických textech nijak systematický a představuje jen další vrstvu komplikací při identifikaci relevantních forem. A stejně jako tři předchozí příspěvky i tento míří k obecné otázce replikovatelnosti diachronního korpusového výzkumu, byť se tímto aspektem žádný z autorů nezabývá explicitně.

Příspěvek **Jiřího Perglera** rozvíjí teoretický rámec gramatikalizačního přístupu ke gramatickým změnám, a to při hledání adekvátní sémanticko-syntaktické analýzy deagentních reflexivních konstrukcí ve starší a střední češtině. V podrobné kvalitativní analýze autor sleduje jejich původ v textech a postupný vývoj v průběhu tří staletí, a to i s oporou v relativní frekvenci jednotlivých typů v různých časových obdobích. Výsledkem je popis jedenácti situačních typů, které lze identifikovat na základě stejné sady sémantických i formálních kritérií (vid, dějovost/stavovost, životnost participantů, vyjadřování agentu atd.) a různé míry jejich zastoupení v jed-

notlivých typech. Popis pak představuje jednotlivé typy jako specifické shluky těchto kritérií a směřuje ke komplexnímu vysvětlení funkční distribuce jednotlivých vývojevých stadií tohoto reflexivního větného vzorce.

Ze stejné teoretické perspektivy vychází i příspěvek **Magdaleny Zíkové**, jehož cílem je ověřit platnost tradičně přijímané teze, že anaforické odkazování je přirozeným zdrojem pro gramatikalizaci demonstrativního zájmena směrem k určitému členu. Na základě spontánních narativů autorka rozebírá funkční spektrum anaforického odkazování českého výrazu *ten* v konkurenci s jinými možnostmi odkazování, jak se projevují v současné mluvené češtině. Výsledkem je identifikace faktorů — sémantických, diskurzivních, pragmatických i syntaktických — které naznačují gramatikalizační potenciál lexému *ten*, a ukazuje se, že hypotéza anaforického odkazování může vysvětlit jen velmi úzkou oblast celého gramatikalizačního procesu. Naopak, při hledání přesvědčivých motivací pro přechod od demonstrativa ke členu je třeba brát v úvahu širší diskurzivní a pragmatické okolnosti (první vs. opakovaná zmínka, míra sdílených znalostí, komunikační záměr mluvčího atd.). V obecné rovině se tedy i tento příspěvek vztahuje k široké teoretické otázce, totiž jak identifikovat a zachytit spouštěče gramatikalizačního procesu ve stadiu synchronní variability.

Výrazně teoreticky zaměřená studie **Martina Beneše** rozpracovává a formalizuje předpokládaný mechanismus diachronního vývoje, a to na příkladu sémantických změn, které vedou ke vzniku opozitních významů jednoho polysémního lexému (enantiosémie). Autor vychází z předpokladu permanentního napětí mezi záměrem mluvčího a inferencemi adresáta v průběhu mluvené interakce; tyto dva aspekty nemusí být vždycky v souladu a jedním z výsledků, ke kterým takový nesoulad vede, je i možnost nové, ale zároveň v daném kontextu — a následně jiných podobných — přijatelné interpretace. Celý navrhovaný mechanismus se dá shrnout jako postupný přechod od interní/subjektivní hypotézy o daném jazykovém prostředku ke sdílenému/intersubjektivnímu očekávání („normě“). Tento přístup se zdá navazovat na pojem aktualizace, jak ho uplatňují některé starší práce zabývající se úlohou abduktivního uvažování v procesu jazykové změny (např. Timberlake, 1977; Andersen, 1987, 2001): formálně modeluje možný průběh aktualizace s využitím teoretického rámce intersubjektivnosti (srov. též de Smet, 2012). Celkově příspěvek naznačuje důležitý směr dalšího zkoumání jazykové změny ze socio-kognitivní perspektivy a evoluční pragmatiky a v tomto ohledu s ním výslovně souzní i přístup uplatněný v obou předchozích příspěvcích: chceme-li porozumět procesům, které motivují jazykovou změnu, nemůžeme pozorování nabízená diachronním materiálem studovat odtrženě od jeho uživatelů o nic více, než by to bylo možné či opodstatněné při studiu materiálu synchronního. Kruh mezi synchronií a diachronií se uzavírá.

LITERATURA:

Andersen, H. (1987). From auxiliary to desinence. In M. Harris & P. Ramat (Eds.), *Historical Development of Auxiliaries* (s. 1–50). Berlin: Mouton de Gruyter.

Andersen, H. (Ed.). (2001). *Actualization: Linguistic Change in Progress*. Amsterdam: John Benjamins.
Bisang, W., Himmelmann N. P., & Wiemer, B. (Eds.). (2004). *What Makes Grammaticalization?*

- A Look from Its Fringes and Its Components*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Croft, W. (2006). The relevance of an evolutionary model to historical linguistics. In N. Thomsen (Ed.), *Competing Models of Linguistic Change: Evolution and Beyond* (s. 91–132). Amsterdam: John Benjamins.
- De Smet, H. (2012). The course of actualization. *Language*, 88, 601–633.
- Fischer, O., Rosenbach, A., & Stein, D. (Eds.). (2000). *Pathways of Change: Grammaticalization in English*. Amsterdam: John Benjamins.
- Fried, M. (2009). Construction Grammar as a tool for diachronic analysis. *Constructions and Frames*, 1/2, 261–290.
- Fried, M. (2015). *Kontextové faktory ve vývoji gramatických kategorií*. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Geeraerts, D. (1992). Prototypicality effect in diachronic semantics: a round-up. In G. Kellermann & M.D. Morrissey (Eds.), *Diachrony Within Synchrony: language History and Cognition* (s. 183–204). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Geeraerts, D. (1997). *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- Harris, A. C. (2003). Cross-linguistic perspectives on syntactic change. In B. D. Joseph & R. D. Janda (Eds.), *The Handbook of Historical Linguistics* (s. 529–551). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Heine, B., Claudi, U., & Hünnemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Hickey, R. (2010). Language change. In M. Fried, J.-O. Östman & J. Verschueren (Eds.), *Variation and Change: Pragmatic Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.
- Hopper, P. (1991). On some principles of grammaticalization. In E. C. Traugott & B. Heine (Eds.), *Approaches to Grammaticalization I* (s. 17–35). Amsterdam: John Benjamins.
- Luraghi, S. (2003). *On the Meaning of Prepositions and Cases: The Expression of Semantic Roles in Ancient Greek*. Amsterdam: John Benjamins.
- Nevalainen, T., Klemola, J., & Laitinen, M. (Eds.). (2006). *Types of Variation: Diachronic, Dialectal and Typological Interfaces*. Amsterdam: John Benjamins.
- Timberlake, A. (1977). Reanalysis and actualization in syntactic change. In Ch. N. Li (Ed.), *Mechanisms of Syntactic Change* (s. 141–180). Austin, TX: University of Texas Press.
- Traugott, E. Closs (1982). From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In W. P. Lehmann & Y. Malkiel (Eds.), *Perspectives on Historical Linguistics* (s. 245–271). Amsterdam: John Benjamins.
- Traugott, E. Closs (1996). Grammaticalization and lexicalization. In K. Brown & J. Miller (Eds.), *Concise Encyclopedia of Syntactic Theories*. Oxford: Elsevier.
- Traugott, E. Closs, & Dasher, R. B. (2002). *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, E. Closs, & Trousdale, G. (2013). *Constructionalization and Constructional Changes*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Linden, A., Verstraete, J.-Ch., & Davidse, K. (Eds.). (2010). *Formal Evidence in Grammaticalization Research*. Amsterdam: John Benjamins.